

A tőke 150 éves útja, aminek még nem látszik a vége

Rendszertelen megjegyzések egy lezárulatlan történetről

A befogadás problémái

Marxnak nem volt szerencséje recepciójával. Amikor az *Otto Meissner* kiadónál 1867-ben megjelentette *A tőke* első kötetét, aligha találhatott volna rosszabb helyet és időpontot.

Karl Marx minden bizonnyal a XIX. század legjelentősebb gazdaságelméleti szakembere volt. Már 1844-ben, Párizsban elkezdte tanulmányozni a közgazdaságtant. 1845 nyarán kiutasították Párizsból, s ezért családjával együtt Brüsszelbe költözött. Engelszel együtt utazott el Manchesterbe, hogy a *Chetham Library*-ban tanulmányozza a közgazdasági irodalmat. Amikor arra kényszerült, hogy az 1848-as forradalom leverése után Londonba emigráljon, ez mindenekelőtt rettentő szegénységet jelentett neki és egész családjának. Másfelől viszont kutatásaihoz aligha találhatott alkalmasabb helyszínt: London nemcsak központja volt annak az országnak, amely akkor a legfejlettebb kapitalista társadalomnak számított – olyan sajtóval, amely nagy terjedelemben foglalkozott gazdasági kérdésekkel, és olyan parlamenttel, amely vizsgálóbizottsági jelentéseket adott ki a gazdasági válságokról vagy az angol gyári viszonyokról –, hanem emellett Londonban, a *British Museum*-ban volt a világ legnagyobb könyvtára. Marx sehol másutt nem találhatta volna meg ilyen átfogó, hatalmas gyűjteményét a legkülönbözőbb országokból származó, legkülönbözőbb nyelveken írott, közismert és teljesen ismeretlen közgazdasági műveknek. A világ mégis csak XX. század elején – midőn Karl Kautsky 1905 és 1910 között megjelentette az *Értéktöbblet-elméleteket* – fedezhette fel, hogy Marx milyen részletesen foglalkozott a különböző szerzőkkel. Hogy Marx ténylegesen hogyan dolgozta fel mindazt, amit olvasott, azon túl is, ami bekerült *A tőkébe* és az

*Értéktöbblet-elméletek*be, csak néhány évtizeddel később vált nyomon követhetővé, amikor Marx kivonatokat tartalmazó jegyzetfüzeteinek teljes kiadásával elindult a nagy Marx-Engels összkiadás, a MEGA IV. szekciója (MEGA2).

A gazdaságelméletnek ez a rendkívül átfogó feldolgozása indokolta, hogy Marx *A tőkének* „A politikai gazdaságtan bírálata” alcímet adta, ami egyszersmind kifejezi a mű programját is. A XVI. század óta Angliában és Franciaországban a „politikai gazdaságtan” elnevezést használták az egy-egy nemzet egész gazdaságával foglalkozó közgazdaságtan épp hogy megszületett tudományára. A *politikai gazdaságtan bírálata* tehát nem pusztán az egyes elméletek, inkább egy egész tudomány bírálata – ami rendkívül merész igény, ám Marxnak olyan áttekintése volt erről a tudományról a maga korában, mint amilyen senki másnak.

Marx *A tőké*ben elsődlegesen a „klasszikus” politikai gazdaságtanon dolgozza keresztül magát, s ez mindenekelőtt az „angol” közgazdaságtant, jelentette, amely a maga csúcspontját Adam Smith-tel (1776) és David Ricardoval (1817) érte el. Abban az időben, amikor Marx *A tőke* első kötetét megjelentette, ez a „klasszikus” közgazdaságtan igazából még nem érkezett meg Németországba. Smith és Ricardo munkáit már egy ideje (rosszul ugyan, de) lefordították németre, s hozzáférhetőek voltak, noha nem hullottak termékeny talajra.

Ennek megfelelően, a német közgazdászok igazából semmit sem tudtak kezdeni Marx kritikájával. Annak, hogy 1867 után *A tőke* szinte semmilyen visszhangot nem váltott ki, nem csak politikai okai voltak, hozzájárult ehhez a német akadémiai közgazdaságtan provincializmusa is, amely még csak közelébe sem került annak, hogy lépést tartson az angol és francia tudományos vitákkal.

Ha *A tőke* első kötete 1867-ben, Londonban lát napvilágot, valószínűleg jókora vihart kavart volna. Ám angolul először 20 évvel később jelent meg, amikor Angliában túl késő volt már a megfelelő fogadtatáshoz. Angliában az 1870-es években, William Stanley Jevons (1871), Carl Menger (1871) és Leon Walras (1874) műveinek majdnem egyidejű megjelenésével, elkezdődött a „marginalista forradalom”.^{*} Miközben Adam Smith sikeresen kritizálta a hasznos-

^{*} A kifejezés arra utal, hogy mindhármuk (Jevons, Menger és Walras) munkásságában kiemelt szerepet kapott a *határhaszon* (*marginal utility*) fogalma, illetve tevékenységük a közgazdaságtanban máig használt *határelemzésnek* (*marginal analysis*) nyitott utat. (A szerk.)

ságra épülő értékelméleteket, s helyettük az emberi munkát tette meg a tényezőket meghatározó értékévé, most a „határhaszon” fogalmát (amely valamely áru egy egysége által hozzáadott hasznot jelent) és más „határ”-fogalmakat vezettek be a közgazdaságtanba, ami nagyon gyorsan e tudományterület kiterjedt matematizálásához vezetett. 1887-ben, amikor *A tőke* első kötete angolul megjelent, a klasszikus közgazdaságtant már nagyjából túlhaladottnak tekintették. Éppen három évvel *A tőke* angol fordításának kiadása után megjelent Alfred Marshall *Principle of Economics (A közgazdaságtan alapelvei)* c. műve, aminek révén a marginalizmus – amit a XX. században mint neoklasszikus közgazdaságtant tartottak számon – hatalmát „új ortodoxiaként” kiterjesztette a közgazdaságtan egészére. Még a „politikai gazdaságtan” nevet is a „közgazdaságtan” váltotta fel. A huszadik században a neoklasszikus közgazdászok *A tőkét* a klasszikus közgazdaságtani iskolához számították, és tudományosan túlhaladottnak tekintették.

Ellenvethetné valaki, hogy Marx egyáltalán nem a közgazdászszakma számára írta *A tőkét*, hanem a *politikai küzdelem* fegyverének szánta: „Ez minden bizonnyal a legfélelmetesebb lövedék, amelyet valaha is a polgárok (beleértve a földtulajdonosokat) fejéhez röpitettek.” – ahogyan Marx fogalmazott egy Johann Philipp Beckerhez írott, 1867. április 17-i levelében.* De ténylegesen milyen olvasóközönséget célt meg *A tőke*? Az első kötet 3 tallér, 10 groschenbe került (1 tallér = 30 groschen). Nagyjából ez volt a hetibére egy szakmunkásnak, a nőmunkások pedig ennél jóval kevesebbet kerestek. A munkások között csak nagyon kevesen engedhették meg maguknak, hogy egyáltalán megvegyék *A tőkét*. Ha pedig elolvasni is megpróbálták, még nagyobb nehézségekbe ütköztek, mint mi, manapság. Az első kiadás alig volt alfejezetekre osztva: hat fejezetből állt, mindössze néhány alfejezettel. Engels ezért kivételesen oda jutott, hogy megírta Marxot: „De hogy hagyhattad meg a könyv külső beosztását úgy, ahogy most van! A 4. fejezet csaknem 200 oldal hosszú, és csak négy apró betűs, alig észrevehető címmel jelzett szakaszra oszlik. Emellett a gondolatmenetet folyton illusztrációk szakítják meg, és az illusztrálni kívánt kérdést az illusztráció végén *sohasem* foglalod össze, úgyhogy az ember az egyik kérdés illusztrációjából mindig egyenesen

* Marx Johann Philipp Beckerhez (Genfben), 1867. április 17. MEM. 44. köt. Levelek. 1864–1867. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 537.

belecsöppen egy másik kérdés felvetésébe. Ez szörnyen fárasztó, és azt, aki nem egészen feszülten figyel, meg is tévesztheti.”* A második német kiadásban a hat rész hét nagy résszé van átalakítva, amelyek összesen 25 fejezetből állnak, majd ezek is tovább vannak osztva. Azonban egy másik nehézséget a második kiadás távolról sem oldott meg. Ellentétben a kortárs kiadásokkal, az idegen nyelvű idézeteket nem fordították le: latin és ógörög mondatok mellett angol, francia és olykor még olasz idézetek is akadnak a szövegben. Még a szokatlan idegen szavakat vagy a mitológiából vett neveket sem magyarázzák meg sehol. Ha bárki el akarta olvasni *A tőkét*, akkor komoly műveltséggel kellett rendelkeznie.

Implicit kritika

De ahhoz, hogy *A tőke* igazán robbanásszerű hatással legyen olvasójára, nemcsak általános műveltségre volt szükség: releváns gazdasági és filozófiai elméletek ismerete is kellett ahhoz, hogy fel tudjuk fogni nemcsak a Marx által megfogalmazott explicit, hanem az *implicit* kritikákat is. Az első fejezet első mondata már tartalmaz ilyen alapvető kritikát Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* c. munkájáról. „Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, melyekben tőkés termelési mód uralkodik, mint »óriási árügyjtemény«, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája jelenik meg. Vizsgálatunk ezért az áru elemzésével kezdődik.” (*A tőke* I. köt. 41.)** Marx itt nem írja, hogy a társadalmi gazdagság áruból áll, inkább azt, hogy bizonyos társadalmakban (azokban, amelyekben a tőkés termelési mód uralkodik) egy bizonyos formát ölt, „árügyjtemény” formáját. Ennek a megfelelő kiegészítője az, hogy más társadalmakban viszont a gazdagság más formát ölt. Néhány bekezdéssel lejjebb a társadalmi gazdagság különböző formáinak kérdését expliciten célba veszi a szöveg: „használati értékek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát, bármilyen is a *társadalmi formája*” (uo. 42.). Marx az első kiadásban emeli ki a „társadalmi forma” kifejezést. Adam Smith az ellenkezőjét hitte: úgy vélte, amikor vállalkozik „A nemzetek gazdagsága természetének

* Engels Marxhoz Manchester, 1867. aug. 23. MEM 31. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 318.

** MEM 23. köt.

és okainak vizsgálatá"-ra (ez művének teljes címe: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*), egy ilyen distinkció megtétele nélkül is elemezheti a gazdálkodást. A társadalmi gazdagság áruformáját úgy tekinti, mint annak teljesen önevidens, *természetes* formameghatározását. A kritika azzal szemben, hogy a polgári közgazdászok a társadalmi formameghatározottságokat természettől adottaknak, s ezért öröknek és változatlanoknak tekintik, végigvonul *A tőke* mindhárom kötetén, az áru fétisjellegének vizsgálatától kezdve (az első fejezetben) a „háromság- formulának” a harmadik kötet végén található „megfejtéséig – de ez a kritika már az első mondatban Adam Smith implicit kritikájaként indul.

Ilyen implicit kritikákat több szinten is megtalálunk a (második kiadás számozása szerinti) második fejezet elején: „Az áruk nem lehetnek maguk a piacra és nem cserélhetik ki önmagukat. Őrzőik, az árubirtokosok felé kell tehát fordulnunk” (uo. 86.). Marx itt világosan megállapítja, hogy a második fejezet az áruk tulajdonosaival foglalkozik. Az első fejezetben Marx az áruk közötti csereviszonyokat vizsgálta; a második fejezetben elemzi az áru tulajdonosok által véghezvitt cserefolyamatot. Marx csak az árugazdaság formameghatározásainak bemutatása után vizsgálja meg, ezen az alapon, az árutulajdonosok tevékenységét; ez a „módszertani individualizmusnak” (annak a felfogásnak, amely szerint a társadalmi kölcsönhatásokat az egyes egyénekből kiindulva elemezhetjük), tehát a klasszikus politikai gazdaságtan, a neoklasszikus közgazdaságtan, valamint a modern szociológia jelentős része kiindulópontjának az alapvető implicit kritikája.

S Marx csak e megközelítés eszközeivel vizsgálja a kapitalizmust; ezért a jól ismert megállapítás az előszóból, hogy *A tőke* nem mint egyénekként foglalkozik a tőkészekkel és a földbirtokosokkal, hanem csak annyiban „amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői” (uo. 9.).

De ez nem minden; a továbbiakban Marx azt írja: „Ahhoz, hogy ezeket a dolgokat áruként vonatkoztassák egymásra, az áruk őrzőinek személyekként kell egymáshoz viszonyulniuk, akiknek akarata e dolgokban lakozik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak egy mindkettőjüknél közös akarat-aktussal sajátítja el az idegen árut azáltal, hogy a sajátját elidegeníti. Kölcsönösen el kell ezért ismerniük egymást magántulajdonosoknak.” (uo. 86.) Ellentétben a polgári társadalomfilozófia alapvető előfeltevéseivel, Locke-tól Hegelig, a szöveg nagyon világossá teszi, hogy a „magántulajdonos” jellegzetességei semmi esetre sem „az” emberi lénynek mint olyannak

a jellemvonásai, aki, saját tulajdonává téve egy dolgot, megvalósítja saját szabadságát – ami viszont azt jelentené, hogy a magántulajdon megszüntetése azonos lenne az emberi szabadság megszüntetésével. Éppen ellenkezőleg: egymás kölcsönös elismerése magántulajdonosként, szükségszerűségként először egy specifikus társadalmi nexusban – az áruk cseréjében – jön létre. Tehát magántulajdonosnak lenni nem valami egyetemesen emberi, hanem történelmileg specifikus vonás.

Mi volt az új Marx érték- és tőkeelméletében?

A határtermelékenységi elmélet felemelkedése Marx elméletét a klasszikus közgazdaságtan hátsóudvarába szorította, s ezt többé-kevésbé elfogadta sok marxista is: a XX. századba messze belenyúlva, a vita főleg a munkaérték-elmélet és a határhaszon-elmélet közötti ellentét körül forgott, ahol is a munkaérték-elméletet főleg, mint a kizsákmányolás elméletének alapját védelmezték. Ráadásul *A tőke* első kötete, amelynek a kapitalista termelési folyamat volt a tárgya, majdnem 30 évvel a harmadik kötet előtt jelent meg,^{*} és ez meghatározta *A tőke* recepcióját. A „termelés” tűnt lényegesnek, a „forgalom” pedig alárendeltnek és lényegtelennek.

A tőke első kötete két legfontosabb meglátásának, az értéknek a munka általi meghatározását tekintették, valamint annak bizonyítását, hogy az értéktöbblet és a profit alapja a munkások kizsákmányolása. Pedig mindkét állítást többé-kevésbé világosan megfogalmazták már hosszú idővel *A tőke* megjelenése előtt. Az értéknek az emberi munka mennyiségeivel való meghatározása egyike volt már a klasszikus közgazdaságtan megállapításainak, és a baloldali ricardiánusok, mint Charles Wentworth Dilke (1789–1864) vagy Thomas Hodgskin (1787–1869) már levonták a konklúziót abból, hogy a kapitalista profitja azon az értéken alapszik, amelyet a munkások hoztak létre, de nem kapnak meg (lásd erről Hoff 2008).

Marx persze, *A tők*ében nem pusztán megismétli ezeket a meglátásokat, hanem mélyebbre hatolva kritizálja őket. Hangsúlyozza, hogy nem egyszerűen a munka az, amely az érték lényegét alkotja, hanem inkább az „absztrakt munka”.¹ Ennek következményei vannak az ér-

* Az első kötet 1867-ben, a harmadik 1894-ben jelent meg. (A ford.)

ték fogalmára nézve: mint Marx az első kiadásban hangsúlyozza, ez ugyanis csak „absztrakt objektivitás, mentális dolog (MEGA2 II/5, 30); a második kiadásban ez a szakasz áldozatul esett a revízióknak, azonban ott Marx az érték „fantomszerű objektivitására” (*gespenstige Gegenstandlichkeit*: „kísérteties tárgyiság” „kísértetszerű objektivitás”) utal (A *tőke* I. köt. 44.). Ez a fajta absztrakt vagy „kísérteties” objektivitás ahhoz, hogy a gazdaságban működni tudjon, megköveteli az érték valamilyen önálló, konkrét megnyilvánulását. Ha az értéknek ez a kifejeződési formája minden áru értékére, egyetemesen érvényes, akkor a *pénzformává* válik. Így a második kiadásban Marx megjelöli az értékformáról adott elemzése célpontját: „Itt azonban azt kell elvégeznünk, amit a polgári gazdaságtan még csak meg sem kísérelt, tudniillik ki kell mutatnunk ennek a pénzformának a keletkezését, vagyis nyomon kell követnünk az értékviszonyában foglalt értékkifejezés fejlődését legegyszerűbb, legburkoltabb alakjától a teljesen nyílt pénzformáig” (uo. 53.).

A *tőke* első kötetének megjelenését követő első évszázadban sem Marx kritikussai, sem a marxisták nem értékelték kellőképpen azt, amit itt Marx úgy hangsúlyoz, mint saját specifikus hozzájárulását a közgazdasághoz, a polgári közgazdaságtan ellenében. A Marx gazdaságelméletéhez írott széles körben hatást gyakorló bevezetésekben (lásd Sweezy 1942; Meek 1956) az értékformának ezt az elemzését nagyjából ignorálták, vagy úgy értelmezték, mint absztrakt leírást a *pénz* történelmi kialakulásáról (Zeleny 1962; Mandel 1968). Ez a historizáló felfogás nemcsak átsiklik a *pénzforma* és a *pénz* közötti különbségen, hanem azt vonja maga után, mintha Marx egyszerűen csak kérkedett volna: tudniillik ami a *pénz* történelmi kialakulásának bemutatását illeti, semmi esetre sem állíthatjuk, hogy Marx előtt ezt a polgári közgazdászok meg sem kísérelték volna. Éppen ellenkezőleg: ez gyakran tárgyalt témája volt a polgári közgazdaságtannak. Ezzel szemben, egyáltalán nem volt téma a *pénzforma* *genezise*, azaz a szükségképpen kategorikus viszony az érték és a *pénzforma* között, amelyet Marx először tett kutatásai tárgyává, és amely lehetővé teszi, hogy Marx értékelméletét úgy határozzuk meg, mint *monetáris érték-elméletet*,² amely mint ilyen, különbözik mind a klasszikus politikai gazdaságtan munkaérték-elméletétől, mind a neoklasszikus közgazdaságtan határhaszon-elméletétől.³

Sokáig a második rész (a második kiadás számozása szerint) hasonlóan felületes fogadtatásban részesült. A recepció gyakran csak a munkaerőáru adásvételével foglalkozott, és ezen belül is túl gyakran

csak a „kizsákmányolás” fogalmát hangsúlyozták – pedig Marx a „kizsákmányolást” nem is említi a második részben egyetlen passzus erejéig sem. A munkaerő kizsákmányolását először teljesen véletlenül említi a tizenegyedik fejezetben, ahol Marx kimutatja, hogy az értéktöbblet rátája a munkaerő „kizsákmányolása mértékének” a mércéje. Annak, ahogy Marx a kizsákmányolás fogalmát használja, semmi köze a kapitalizmus erkölcsi kritikájához. Az, hogy Marx olykor megemlíti a munkaerő kizsákmányolását, semmivel sem inkább egy ilyen típusú kritika céljával történik, mint a természeti törvények bizonyos célokra való kiaknázásának említése (uo., 348. és köv.), vagy a „gőzszövőszék kiaknázása” (uo. 400.; az eredetiben: *Ausbeutung*). Utolsó gazdasági kéziratában, a *Széljegyzetek Adolph Wagner „Lehrbuch der politischen Ökonomie”-jához** c. írásában Marx védekezik azzal a felfogással szemben, hogy az ő értéktöbblet-elmélete bármilyen elképzelést tartalmazna a „munkás megrablásáról.” A *munkaerőáru* elemzésének elsősorban az volt a célja, hogy bebizonyítsa: az értéktöbblet megtermelése akkor is lehetséges, amikor a munkások megkapják az általuk eladott áru, a munkaerő teljes ellenértékét.

A *tőke* alapvető formameghatározottságait (a határtalan és öncéllá váló felhalmozást) Marx a negyedik fejezetben elemzi, még azelőtt, hogy akár beszélni kezdene a „kapitalistáról”. Ez utóbbit nem úgy írja le, mint a *tőke tulajdonosát*, hanem mint „e mozgás tudatos hordozója”-t (*Trager*): „Ennek a körforgásnak az objektív tartalma – az érték értékesítése – az ő szubjektív célja, és ő csak annyiban funkcionál tőkésként, vagyis megszemélyesített, akarattal és tudattal felruházott tőkésként, amennyiben műveleteinek egyetlen indítéka az elvont gazdagság egyre fokozódó elsajátítása.” (*A tőke* I. 147.). Annak, hogy a kapitalista kategóriáisan alá van rendelve a tőkének, közvetlen politikai következményei vannak: a probléma nem a ténylegesen létező vagy elképzelt „profitot hajszóló tőkés”, inkább azok a gazdasági viszonyok, amelyek nemcsak lehetségessé teszik, hanem kifejezetten kikényszerítik ezt a hajszát a mindig növekvő profit után. Marx elemzéséből nem a kapitalisták szidalmazása, hanem a tőkés termelési mód kritikája következik.

Amit talán a legkevésbé kezeltek értékének megfelelően, az az ötödik fejezet volt. Itt Marx az értéktöbblet illuzórikus magyarázataival fog-

* MEM. 19. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 236–238. (A ford.)

lalkozik, ami figyelemreméltó eredményhez vezet: „Lehetetlen tehát, hogy a tőke a forgalomból ered, s éppoly lehetetlen, hogy nem a forgalomból ered. Benne és egyszersmind nem benne kell erednie” (uo. 158.). Miközben gyakran állították, hogy Marx a tőke értékesülését a termeléssel magyarázza, itt világossá teszi, hogy az érték többletet ugyan nem lehet kizárólag a forgalom révén magyarázni, de egyszersmind nem magyarázható meg a forgalom nélkül sem. Azok az érték- és érték többlet-elméletek, amelyek tisztán a termelésből indulnak ki, éppoly hibásak, mint a tisztán a forgalommal magyarázó elméletek.

A Marx-kritika sztereotípiái

Miután Engels a halála előtti évben még meg tudta jelentetni *A tőke* harmadik kötetét, megjelentek a polgári közgazdászoknak és társadalomtudósoknak *A tőkével* kritikusan foglalkozó munkái, Eugen Böhm-Bawerk-től (1896) kezdve, Joseph Alois Schumpeteren keresztül (1954), egészen Karl Popper-ig (1957). *A tőke* mai közgazdasági kritikája, ha még egyáltalán megjelenik ilyesmi, lényegében a régi téziseket szajkózza, általában anélkül, hogy akár nagy vonalakban foglalkozna az ezekre adott marxista válaszokkal, vagy a MEGA2 keretében évek óta megjelent nagyszámú új Marx-szöveggel. Miként eddig, a Marx-kritika most is elsősorban két mozzanatra koncentrálna: Marx „munkaérték-elméletére” és Marx „jólataira”.

A közgazdász Hans-Werner Sinn, aki számos német TV-talk-show-ból ismeretes, különösen leegyszerűsíti a dolgokat Marx értékelméletének kritikáját illetően (Marx sohasem beszélt „munkaérték-elmélet”-ről): „Marx legnagyobb tudományos tévedései közé tartozik a munkaérték-elmélet [...], az az állítás, hogy piacgazdaságban az árak relatív árai az áruk által tartalmazott munkaidőn alapulnának, egyszerűen téves, hiszen először is a munkabérek csak az egyik összetevőjét alkotják a cégek termelési költségeinek, másodszor az árak alapvető szűkösségen alapuló árak, amelyek értéke az árukat igénylő fogyasztók preferenciáiból és egymással folytatott kölcsönös versengéséből származik. Mi köze van például egy Rembrandt-festmény árának a mester munkabéréhez? Mi köze van a nyersolaj árának az olajfúrásnál foglalkoztatott munkások béréhez? Semmi vagy a semmivel egyenlő.” (Sinn 2017, 24.)

Még ha el is tekintünk attól a ténytől, hogy Sinn összekapcsolja az értéknek a munkaidő által való meghatározását a munkabér általi

meghatározásával – pedig ez olyan distinkció, amelyet először nem is Marx alkalmazott, hanem már Ricardo is „Alapelvei”-nek első fejezetében –, Marx sehol sem állítja, hogy egy piacgazdaságban (tehát a mindennapi cserében) a relatív árak „az árukban megtestesült munkaidő” mennyiségein alapulnának. Éppen ellenkezőleg, Marx már *A tőke* első kötetében két lábjegyzetben kimutatja, hogy a kapitalizmus mindennapjaiban az áruk értékének nagysága semmilyen értelemben sem azonos az áruk átlagos áraival (*A tőke* I. köt. 158. és köv., 218. és köv.) és kiterjedten foglalkozik a témával *A tőke* harmadik kötetében is.

Ezért Marx ama kritikusai, akiknek Marx-olvasata némileg egzaktabb a Sinnénál, rendszeresen az úgynevezett transzformációs problémát hívják segítségül, mint amely állítólag megcáfolja Marx értékelméletét. A harmadik kötetben Marx bebizonyítja, hogy az értékeket árákká kell transzformálni; ezeknek az áraknak a létezése teszi lehetővé, hogy a profitráta a különböző termelési szektorokban nagyjából ugyanolyan magas legyen.

A mennyiségi transzformációs eljárás, amelyet Marx tézise ilusztrálásaként használ, szigorú értelemben hibás – ahogy ezt maga Marx is hangsúlyozza (*A tőke* III. 169.). Hogy pontosan milyen következmények adódnak ebből a hibás transzformációs eljárásból, azt valójában keményen vitatják jó száz esztendeje. De a transzformációs problémából csak akkor következne Marx értékelméletének cáfolata, ha *először is* az értékelmélet célja kizárólag abban állna, hogy megmagyarázzuk az árak közötti viszonyokat a kapitalizmus mindennapjaiban, és *másodszor*, ha semmiféle „transzformáció” nem lenne lehetséges. Ahelyett, hogy akárcsak megpróbálnák megválaszolni ezeket a kérdéseket, Marx kritikusai minden további vizsgálódás nélkül egyszerűen levezetik ennek a „problémának” a létezéséből az értékelmélet „cáfolatát”⁴

A másik sztereotípiája az, hogy Marx jóslatait megcáfolta a történelem. E vonatkozásban a kritikusok kedvence „az elnyomóródi tendencia”. Így Ulrike Herrmann ezt írja (2017, 19.): „Ami a kritikákat illeti, még ma is szórakoztatónak tartják, hogy Marx teljes elnyomóródiást prognosztizált.” A Nobel-díjas Paul Samuelson ezekkel a szavakkal gúnyolódik: „Nézzük meg a mai munkásosztályt, autóikkal és mikrohullámú sütőikkel: nincsenek túlságosan elnyomóródi, vagy igen?” Herrmann jóindulatúan megengedi Marxnak, hogy a XIX. században valóban jelentős volt a szegénység: „a bőség társadalmához való áttérés röviddel Marx halála előtt kezdődött. Kb. 1880-tól a

reálbérek figyelemreméltó mértékben emelkedtek” (uo.). Herrmann tehát szimpátiát mutat a hamis jóslattal szemben, de nem vonja kétségbe, hogy Marx valóban megfogalmazott egy ilyen előrejelzést.

Az 1848-as *Kommunista Kiáltvány*ban Marx ténylegesen feltételezett egy, az abszolút elnyomorodás felé mutató tendenciát – ám *A tőkében*, 1867-ben már nem. Azt írja, hogy „abban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozódik, a munkás helyzetének rosszabbodnia kell, bármilyen is a fizetése, akár magas, akár alacsony”. (*A tőke* I. köt. 603.; kiemelés az első német kiadásban.). De mit jelent ez a „rosszabbodás”? Ez nem valamiféle „teljes elnyomorodás”, mint ezt a „legyen a fizetése magas vagy alacsony” nagyon világossá teszi. Marx mondanivalóját megfogalmazzák a következő sorok, néhány mondattal később: „A gazdagság felhalmozása az egyik póluson tehát egyúttal a nyomor, munkagyöttelelem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson” (uo.). A kapitalizmus által a korábbi korlátok alól felszabadított haladás, a termelőerők fejlődése révén a társadalom mint egész gazdagsága növekszik, de nem csak nagyon egyenlőtlenül oszlik meg; a termelőerőknek kizárólag a profitra irányuló fejlődése a bérmunkások rovására megy végbe, még akkor is, amikor a munkabérek növekednek. Marx bőségesen demonstrálja *A tőkében*, hogy még a baleset- és egészségvédelem alapszabályait is csak a kapitalisták kemény ellenállásával szemben lehetett intézményesíteni, s hogy a „termelőkenyebb” technológiát gyakran növekvő pszichológiai stressz kísérte. De azt, hogy mindazok a vívmányok, amelyekért a bérmunkások küzdöttek, hogy valamiféle védelmük legyen a tőke logikájával szemben, s amelyeket részben az állam törvényeiben is rögzítettek, távolról sem örökre biztosított eredmények, éppen az elmúlt évtizedek németországi fejleményei bizonyították be. A munkahelyi szünetek szabályozástól az elbocsátás elleni védelem és a (rendszerint rosszabbul fizetett) részmunkaidős munkák elterjedéséig sok minden változott az utolsó húsz évben – és pedig főleg egy vörös–zöld országos kormányzat alatt. Egy sor szabályt és törvényt vezettek be a bérmunkások kárára, úgy, hogy élet- és munkafeltételeik részben jóval bizonytalanabbá váltak, még ha a bérek nem csökkentek is.

A bérek vásárlóerejével kapcsolatban Marx már kimutatta a relatív értéktöbblet termeléséről adott elemzésében, hogy a többletérték és a munkaerő kizsákmányolásának rátája növekedhet *anélkül* is, hogy a bérek vásárlóereje csökkenne. Ha ugyanis a munka termelőkenysége növekszik (például a munkafolyamat jobb megszervezése, a fokozódó

munkamegosztás, vagy a gépek felhasználása révén), akkor kevesebb munkaidőre lesz szükség meghatározott számú áru megtermeléséhez. Még ha a bér munka vásárlóereje ugyanaz is marad, a megnövekedett termelékenység mellett a napi munkaidő egyre csökkenő hányadára lesz szükség a (napi) munkabér értékének megtermeléséhez, s ennek megfelelően a munkanap egyre növekvő hányadát használják fel a (napi) többletérték megtermeléséhez. Ha már tudományos előrejelzéseket akarunk levezetni *A tőkéből*, akkor nem a teljes elnyomordást kell várunk, hanem a növekvő egyenlőtlenséget a munkások és azok között, akik a tőkével rendelkeznek – ez a jóslat pedig mind a mai napig meglehetősen jól igazolódott.

Végleg lezárult *A tőke története*?

Marx *A tőke* első, 1867-ben megjelent kötetének előszavában bejelenti, hogy összesen négy kötet fog megjelenni: a *tőke termelési folyamatáról*, a *tőke forgalmi folyamatáról*, az *összfolyamat alakulatairól* és az *elmélet történetéről*. Marx 1883-ban bekövetkezett haláláig azonban csak az első kötet jelent meg. Először Engels volt az, aki Marx halála után, 1885-ben és 1894-ben publikálta a második és a harmadik kötetet, végül pedig Karl Kautsky 1905 és 1910 között közölte az *Értéktöbblet-elméleteket*, amelyeket *A tőke* negyedik kötetének tekinthetünk. Negyven évig tartott, de most végre úgy tűnt: *A tőke* mint teljes mű hozzáférhető. A történet azonban nem ennyire egyszerű: az utolsó néhány évtizedben több szinten is problémák jelentek meg a mű értelmezését illetően.

Már az 1970-es évek vitái során nyilvánvalóvá vált, hogy az *Értéktöbblet-elméletek* minden, csak nem a Marx által tervezett negyedik kötet vázlata. Ez utóbbi célja az volt, hogy a gazdasági *elméletek* történetéül szolgáljon, ám az *Értéktöbblet-elméletek* igazából *egyetlen kategória* története. Az *Értéktöbblet-elméletek* emellett nem Marxnak a politikai gazdaságtanról adott kidolgozott kritikája alapján készült el, inkább fontos lépést képez e kritika *kialakulásában* (PEM 1975). Így a MEGA-ban nem *A tőke* negyedik kötet, s nem is az *Értéktöbblet-elméletek* mint különállónak bemutatott mű jelent meg, hanem mint amilyen valójában: az *1861–63-as Kézirat* (MEGA II/3) része.

További problémát jelent az, ahogy Engels megszerkesztette Marx szövegeit. Miután az 1990-es évek elején megjelent a harmadik kötet eredeti kézírata (MEGA II/4.2), nyilvánvalóvá vált, hogy Engels

nagymértékben átalakította az eredeti szöveget: kiderült, hogy a szöveg egy sor Engels által elvégzett, de fel nem tüntetett törléssel, változtatással, átfogalmazással és beszúrással jelent meg 1894-ben. A kézirat szerkezete jelentős részben, beleértve a fejléceket is, tőle származik. Az 1990-es években lezajlott vita megmutatta, hogy ezeknek az átszerkesztéseknek némelyike jelentős következményekkel járt néhány állításra, amelyek nem elhanyagolható részét képezik a mű mondandójának (a kérdés bővebb tárgyalását lásd Jungnickel/Vollgraf 1995, Heinrich 1996/97). Engels olvasmányosabbá akarta tenni Marx befejezetlen szövegét, s nélküle valószínűleg ma nem rendelkezünk *A tőke* második és harmadik kötetével. De az Engels teljesítménye iránti nagy tisztelet nem szabad, hogy odavezessen bennünket, hogy szőnyeg alá söpörjük a problémákat.⁵

További problémát találunk magukban a Marx-kéziratokban. Marx egyszer azt írta, hogy *A tőke* „művészi egész” alkot (levél Engelshez, 1865 július 31.) * Hogy *A tőke* három „elméleti” kötete egy sok szállal összekapcsolódó, egységes egész alkot, az mindenki számára világos, aki egyszer is végigolvasta e három kötetet. Ha valaki csak az első kötetet olvasta, akkor nemcsak nem lesz teljes képe a műről, hanem ez hamis értelmezésekhez fog vezetni: könnyen úgy értelmezheti az értékeket, mint olyan vonatkoztatási pontokat, amelyek körül a piaci árak ingadoznak, a többletértéket könnyen összezavarhatjuk a profittal vagy a vállalat profitjával, s a kapitalista termelési folyamat jelenik meg úgy, mint az egyetlen igazán fontos gazdasági szféra. Azonban a három kötet, ahogyan ma ismerjük őket, nevezetesen Engels által megszerkesztett formájukban, olyan kéziratokon alapszik, amelyeket nagyon különböző időszakokban írtak, és amelyek a tőkés termelési mód elemzésének különböző szintjeit képviselik.

Marx nagymértékben átalakította az első, 1867-ben publikált kötet szövegét, az 1872–73-as második német kiadás céljaira; további változtatásokat vett fontolóra az 1872 és 1875 között egyes füzetekben megjelent francia fordításhoz. Az 1890-ben Engels által megjelentetett negyedik német kiadásba, amelyet manapság világszerte az első kötet standard kiadásának tekintenek, a francia fordításban szereplő legtöbb (de nem az összes) változtatást beépítették. Ez a kiadás tehát reprezentálja Marx ismereteit az 1870-es évek első felétől.

* MEM 31. köt. 128. Marx Engelshez Manchesterbe, 1865. július 31.

A második kötet kiadásának céljaira Engels olyan kéziratokat használt, amelyek 1868 és 1879 között (esetleg némileg még később) íródtak. A harmadik kötet ezzel szemben majdnem kizárólag egy 1864–65 között íródott kéziraton alapul, tehát a három kötet közül ez tükrözi legkevésbé az előrehaladott tudásszintet.

Számos területen a harmadik kötet jelentős hiányosságokat mutat. Marxnak a hitelrendszerre irányuló vizsgálódásai távolról sem befejezettek, így a hitel és a banktőke kezelésénél a szöveg átvált egy, a további kutatásokhoz készült vázlatra. Engels megpróbálta elleplezni ezt egy különösen nagymérvű átírással, de ennek során elhomályosodott az, hogy milyen irányban mozogtak Marx kutatásai. Marx ezt a részt mindenesetre elavultnak tekintette; az 1870-es években azt tervezte, hogy teljesen átdolgozza olyan módon, hogy a hitelrendszer bemutatása ne az angol, hanem az amerikai kapitalizmuson alapuljon, amelynek fejlődését nagyon pontosan nyomon követte az 1870-es években (lásd John Swinton interjúját Marxszal 1878-ból.).

A válságelmélet szintén hiányosságokat mutat. Marx fontos eredménye, hogy a gazdasági válságokat nem a kapitalizmus működése véletlenszerű következményeinek tekintette, hanem a tőkés fejlődés szükségszerű velejárójának. Válságelmélete azonban távolról sem teljes. A legterjedelmesebb és ismételten megvitatott, a krízisről szóló Marx szövegek az (1861–63-as) *Értéktöbblet-elméletekből*, valamint *A tőke* harmadik (1864–65-ben íródott) kötetéből származnak. De Marx válságelmzése továbbhaladt 1865 után. Az 1866-os angliai válság már a válságok újabb arcát mutatta meg, így 1867 márciusában Marx néhány megjegyzést tett a válság „tiszta finansziális jellegéről” (ez a javított fordítása a „*rein finanziellen Charakter*”-nek, amely „*predominantly financial character*”-ként szerepel *A tőke* angol kiadásában a 822. oldalon) az első kötet kéziratának egy teljesen oda nem való passzusában. Marx e válság egzaktabb vizsgálatát végezte el egy 1868-ban keletkezett, még mindig publikálatlan kivonatos jegyzetfüzetben (lásd Paula és mások 2016). A hitelről, a pénzüpiacról, és a válságokról szóló, átfogó, még szintén publikálatlan kivonatos jegyzetek, amelyek 1868 és 1869 között születtek, a válság eme elemzéséből levont következtetéseket tartalmaztak. Tehát Marx a válságokkal és a válságelmélettel kapcsolatos elméleti munkássága távolról sem záródott le. 1878. április 10-én ezt írta orosz barátjának, Nyikolaj F. Danielszonnak: „Semmi esetre sem szabad lezárni a második kötetet (amely magába foglalja a II. könyvet és a III. könyvet is, ami később a II. és a III. köteté vált – M. H.) még mielőtt a jelenlegi angol ipari

válság eléri a csúcspontját. A mostani jelenségek egyedülállóak, sok tekintetben mások, mint amelyek a múltban voltak. [...] Ezért szükséges, hogy megfigyeljük a dolgok jelenlegi folyását, amíg szemünk előtt beérnek, amíg »termékeny módon« – ezt elméletileg értem – »megemésztjük« őket.” Marx tehát nem pusztán tapasztalati, illusztráló anyagként akarta feldolgozni a legutóbbi gazdasági válságot: számára nyilvánvaló volt, hogy válságelmélete még semmiképpen sem teljes.⁶

A *tőke* tehát távolról sincs befejezve. Ez nem csak abban a triviális értelemben igaz, hogy a kapitalizmus Marx óta továbbfejlődött – és a marxi elméletet szükséges korszerűsíteni vagy kibővíteni. A *tőke* még mindig befejezetlen fontos *elméleti* alapkérdéseket illetően is, mint amilyen a hitel és a válság elmélete. Ahhoz, hogy megismerjük, hol álltak Marx kutatásai, nem elégséges A *tőke* különböző kézírataival foglalkozni, amelyeket időközben a maguk teljességében publikáltak a MEGA II. részében. A jövőben egyre inkább foglalkoznunk kell a IV. részben megjelentetett kivonatos jegyzetfüzetekkel is. Hogy mennyi mindent tartalmaznak ezek a jegyzetfüzetek, azt Kohei Saito megvilágította egy nemrégiben megjelent tanulmányában.

Egészen a legutóbbi időkhöz azzal lehetett megcáfolni azt a vádat, hogy Marx érzéketlen lett volna az ökológiai kérdések iránt, hogy az ember utalt bizonyos számú ezzel kapcsolatos megfigyelésre A *tőkében* (lásd például Foster 2000, Burkett 2014). Marx nyilvánvalóan nem volt vak ezekre a problémákra, de nem lehetett elsiklani felett, hogy az ökológiai problémák nem voltak elég fontosak számára ahhoz, hogy rendszeres módon tárgyalja őket a politikai gazdaságtanra vonatkozó kritikájában. Értékelve Marxnak a természettudományokról szóló – az 1860-as és 70-es évekből származó – kivonatos jegyzeteit, Saito most bebizonyította, hogy az ökológiai problematika (anélkül, hogy ezt a kifejezést használta volna) egyre fontosabbá vált Marx számára. Amennyiben megvalósult volna a kéziratoknak az a módszeres revíziója, amelyre Marx törekedett, nemcsak a második és harmadik kötetet, hanem az első kötetet illetően is (lásd Marx levelét Danyielszonhoz, 1881. december 13-án), nagyon valószínű, hogy Marx a tőkeértékesülés és a természettel folytatott emberi anyagcsere közötti ellentmondás *szisztematikus* kifejtését szintén beépítette volna az elemzésbe. Tehát 150 év múltán semmiképpen sem mondhatjuk, hogy már mindent elmondtunk A *tőkéről*: bizonyos területeken a vita csak most kezdődik.

- ¹ Azt a meglátást, hogy „az áruban rejlő munka kettős jellegű” (tehát semmi esetre sem arról van szó, hogy minden munka kétarcú), Marx úgy hangsúlyozza, mint saját centrális meglátását. (MEGA II/5.) *A tőke* második kiadásában azután utal az áruban megtestesült munka kettős jellegére (*A tőke* I. köt. 47.). Mint konkrét munka (például ácsmunka) a munka használati értéket képez, mint absztrakt munka (bármilyen konkrét meghatározástól elvonatkoztatva) értéket képez.
- ² Ez a kifejezés Backhausnak az 1970-es években megjelent munkáiból származik (újra megjelent: Backhaus 1997), aki Marx értékelméletét úgy értelmezte, mint a *premonetáris* értékelméletek kritikáját.
- ³ Lásd Heinrich 2001; 2017. 5. fejezet. Az értékelméletről szóló releváns viták terjedelmes bemutatását nyújtja Elbe 2008a; 30. és köv.).
- ⁴ Így Ulrike Hermann. 2017. 20, ugyanabban a számban, mint Sinn. Ebben a cikkben nincs helye annak, hogy a transzformációs problémát hosszabban tárgyaljam. Lásd erről korábbi PROKLA-cikkemet (Heinrich, 1988), valamint Heinrich (2017, 7. 2. fejezet). A vitához új, érdekes módon járul hozzá Fred Moseley 2016.
- ⁵ Némi halasztással erre tett kísérletet Kratke 2007; kritikáját lásd Elbe 2008b.
- ⁶ Nincs elég terem itt, hogy foglalkozzam egy másik érdekes témával: néhány kézirat az 1860-as évek vége felé és az 1870-es évekből arra mutat, hogy Marxnak kételyei merültek föl a „süllyedő profitráta tendenciájának törvényéről”, amelyet 1868 után többé nem említett (lásd Heinrich 2016. 126. és köv.).

Hivatkozások

- Backhaus, Hans-Georg 1997: *Dialektik der Wertform*, Freiburg.
https://archive.org/stream/Hans-GeorgBackhaus-DialektikDerWertform/Backhaus-DialektikDerWertform_djvu.txt
- Böhm-Bawerk, Eugen von 1896: Zum Abschluß des Marxschen Systems. In Eberle, Friedrich (Hg.): *Aspekte des Marxschen Systems*, Bd. 1. Frankfurt/M 1973, 25–129.
- Burkett, Paul 2014: *Marx and Nature. A red and green perspective*. Chicago, Haymarket.
- Elbe, Ingo 2008a: *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*. Berlin.
- 2008b: Die Beharrlichkeit des ‘Engelsismus’ Bemerkungen zum “Marx-Engels Problem.” In *Marx-Engels-Jahrbuch 2007*. Berlin, 92–105.
- Foster, John Bellamy 2000: *Marx’s Ecology: Materialism and Nature*. New York, Monthly Review Press.
- Heinrich, Michael 1988: Was ist die Werttheorie noch wert? Zur neueren Debatte um das Trans-formationsproblem und die Marxsche Werttheorie. *PROKLA* 18(3), 15–38.
- Engels’ Edition of the Third Volume of ‘Capital’ and Marx’ Original Manuscript 1996/97, *Science & Society*, 60, no. 4, 452–466.
- Monetäre Werttheorie Geld und Krise bei Marx 2001: *PROKLA* 31(2), 151–176.
- “Capital” after MEGA 2016: Discontinuities, Interruptions and New, *Crisis and Critique* 3(3), 92–138.

- The Science of Value* 2017: Brill (megjelenés alatt)
- Herrmann, Ulrike 2017: "Das Kapital" und seine Bedeutung. In *Aus Politik und Zeitgeschichte* 67(19/20), 17–22.
- Hoff, Jan 2008: *Karl Marx und die "ricardianischen Sozialisten". Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ökonomie, der Sozialphilosophie und des Sozialismus* Köln, Papyrossa
- Jevons, William Stanley 1871: *The Theory of Political Economy*. London.
- Krätke, Michael R. 2007: Das Marx-Engels-Problem: Warum Engels das Marxsche "Kapital" nicht verfälscht hat. In *Marx-Engels Jahrbuch 2006*. Berlin, 142–170.
- Mandel, Ernest 1968: *Marxistische Wirtschaftstheorie*. Frankfurt/M.
- Marshall, Alfred 1890: *Principles of Economics*. London.
- Marx, Karl 1976: *Capital*, volume 1, introduced by Ernest Mandel, translated by Ben Fowkes, Penguin.
- MECW: *Marx/Engels Collected Works*, 50 vols. Lawrence and Wishart, 1975–2004.
- MEGA2: *Marx Engels Gesamtausgabe*, hrsg. von der Internationalen Marx-Engels-Stiftung, Amsterdam, de Gruyter Akademie Forschung.
- MEGA2 II/5: *Karl Marx, Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. Erster Band, Hamburg 1867 [Az első kiadás szövege].
- MEM 19: *Marx–Engels Művei*. 19. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- MEM 23: *Marx–Engels Művei*. 23. kötet. A tőke. I. könyv. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- MEM 31: *Marx–Engels Művei*. 31. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- MEM 44: *Marx–Engels Művei*. 44. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.
- Meek, Ronald L. 1956: *Studies in the Labour Theory of Value*, Second Edition. London 1975.
- Menger, Carl 1871: *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Wien.
- Moseley, Fred 2016: *Money and Totality*. Leiden, Brill.
- Paula, João Antonio de, Hugo Eduardo da Gama Cerqueira, Leonardo Gomes de Deus, Carlos Eduardo Suprinyak, Eduardo da Motta e Albuquerque 2016: Investigating Financial Innovation and Stock Exchanges. Marx's Notebooks on the crisis of 1866 and structural changes in capitalism. In *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge* 2014/15, Hamburg, Argument.
- PEM (Projektgruppe Entwicklung des Marxschen Systems) 1975: *Der 4. Band des "Kapitals"?*
- Popper, Karl 1957: *The Poverty of Historicism*. London, Routledge 2002.
- Ricardo, David 1817: On the Principles of Political Economy and Taxation. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Vol. I. Cambridge, 1951.
- Saito, Kohei 2016: *Karl Marx's Ecosocialism: Capital, Nature, and the Unfinished Critique of Political Economy*. New York, Monthly Review Press.
- Schumpeter, Joseph A. 1954: *History of Economic Analysis*. Oxford, Oxford University Press.
- Sinn, Hans-Werner 2017: Was uns Marx heute noch zu sagen hat, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 67(19/20), 23–28.
- Smith, Adam 1776: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. In *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Vol. 2. Oxford 1976. (Magyarul: *A nemzetek gazdagsága I-II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

- Sweezy, Paul M. 1942: *The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy*. New York, Monthly Review Press.
- Vollgraf, Carl-Erich; Jungnickel, Jürgen 1995: Marx in Marx' Worten? Zu Engels Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des "Kapitals." In *MEGA-Studien* 1(2), 3–55.
- Walras, Leon 1926 (1874): *Éléments d'économie politique pure ou Théorie de la richesse sociale*. Paris, R. Pichon et R. Durand-Auzias Éditeurs.
- Zeleny, Jindrich. 1962: *Die Wissenschaftslogik bei Marx und "Das Kapital"*. Akademie – Verlag, Berlin.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: *Continental Thought & Theory: A Journal of Intellectual Freedom*, Vol. 1, 4, 4–18. (2017. október).